

КЊИГА ПРВА

ПЕРИОД ДО 1944.

ПРВИ ДЕО

НАЈСТАРИЈИ

ПЕРИОД

1. РИМЉАНИ ОСВАЈАЈУ ПОНИШАВЉЕ

Праисторијски локалитети. У својој осамнаест векова дугој историји, Пирот (који се први пут као насељено место помиње у трећем веку нове ере као *Turres* – Куле), од оснивања је имао судбину капије између источне и западне цивилизације, простора на којем су се укрштали многи утицаји.

Сем неколико хипотеза, о пореклу становништва овога краја нема најпоузданијих података. Од значајнијих налазишта, археолози помињу праисторијски локалитет откривен на простору засеока *Анови* код села Обреновац. Реч је о вишеслојним остацима из разних периода. Ту су и насеље *Старчевачке културе* из старијег неолита (6500–5500. пре н. е), остаци *Винчанске културе* из млађег енеолита и неолита (раздобље од 5500. до 4200. пре н. е), као и налази из бронзаног доба. Истраживачи помињу и друге археолошке налазе – грчки натпис код Великог Суводола; остатке грађевина код Крупца, миљоказ Филипа I Арабљанина; плочица са представом подунавских коњаника; војничка диплома (пронађена код Планинице); рељеф са представом старогрчког врховног бога Зевса откривен код Поганова...

Има претпоставки да су пре доласка Римљана на Балканско полуострво у Понишављу живела племена македонских Грка. На југ су их, крајем бронзаног доба, потисла индоевропска трачанска племена, која су дошла из Русије. Ослабљена међусобним борбама, ова племена покорили су Римљани у време императора Августа, а освојене крајеве претворили у провинцију Мезију.

Via militaris. Још у време императора Трајана (98–117) на овом подручју почела је изградња путева. Претпоставља се да је овај император изградио и пут *Via militaris* (*Војнички пут*), доцније назван *Цариградски*

друм. Траса пута је једним краком пролазила кроз место на којем се данас налази Пирот, док је други крак био на јужној ивици пиротског поља – преко Блата, Раснице и Држине, у правцу Сукова.

Војнички пут био је поплочан калдрмом и каменим плочама, а дуж друма, на одређеним растојањима, налазили су се миљокази, насеља и утврђења. (Приликом припремних радова на изградњи Коридора 10, код Димитровграда су 2010. откривени остаци Војничког пута. Била је то прилика да се провере бележења неких путописаца, нпр. аустријског амбасадора у Истанбулу половином XVI века, да је пут био поплочан крупним камењем и да је био широк најмање шест метара.)

Сем на Војнички пут као магистралну саобраћајницу, археолози указују и на постојање трагова локалних античких саобраћајница које је могуће реконструисати према распореду тврђава и насеља.

„Важношћу се истиче правац *Turres-Timacum maius* (Пирот–Књажевац), обележен низом археолошких налазишта: Нишор (античка некропола, златна камеја са представом старогрчког чудовишта *Медузе*); Темска (античка тврђава, насеља, натпис); Рагодеш (две мермерне плоче – на једној персијско божанство *Митра* убија бика, а на другој је уклесан трачки коњаник); Осмаково (античке грађевине, предмети за свакодневну употребу)...”¹

Дуж друмова које су градили, Римљани су подизали постаје с посадом, одморном запрегом и људском и сточном храном. Крај тих постаја подизане су и зграде за преноћиште, и куле мотриље - за војнике који су домове одржавали и чували их од пљачкаша. На раздаљини од 670 римских миља од Београда до Цариграда (Константинопоља, Истанбула налазило се 30 преноћишта као и 43 станице за измену кола и на раздаљини од 670 римских миља. На одређеним растојањима постављани су миљокази, грађена насеља и утврђења. Римљани су постаје називали *mutation*, што значи *промена, замена, станица за промену запреге*.

Трагови римског присуства. Такву једну станицу-постају представљао је *Turres*, или *Mutatio turres*, од којег ће настати Пирот. Римљани су одмах почели да насељавају освојене крајеве својим ветеранима и њиховим породицама. Из тих времена, из другог века наше ере, први пут се помиње *Turres* (Куле). Већ у IV веку *Turres* постаје добро утврђено место, заштићено од варварских напада.

Из доба када је пиротски крај био у саставу римске империје, остали су споменици, записи, натписи... Као што је већ речено, Римљани су

подизали бројна утврђења, куле *мотрије* и градиће (*каструме*). Ако се томе дода да су били не само добри градитељи, већ и народ развијене културе, разумљиво је зашто на подручју, на којем су боравили, има остатака грађевина, амфитеатара, купатила и других споменика архитектуре и културе.

Има тумачења да назив села Крупац потиче од латинске речи *kruppellarii*, што значи *борац у оклопу*.

Пронађени су и остаци мостова из римског доба. Један од њих налази се у Пироту, испод Градића, а има и основа за веровање да је постојао и мостић на Расничкој реци. Према предању које су хроничари забележили, на Ђелташу је некада постојала црква из римског доба. Доцније је, каже предање, ова црква порушена и на њеним развалинама подигнута црква Светог Илије.

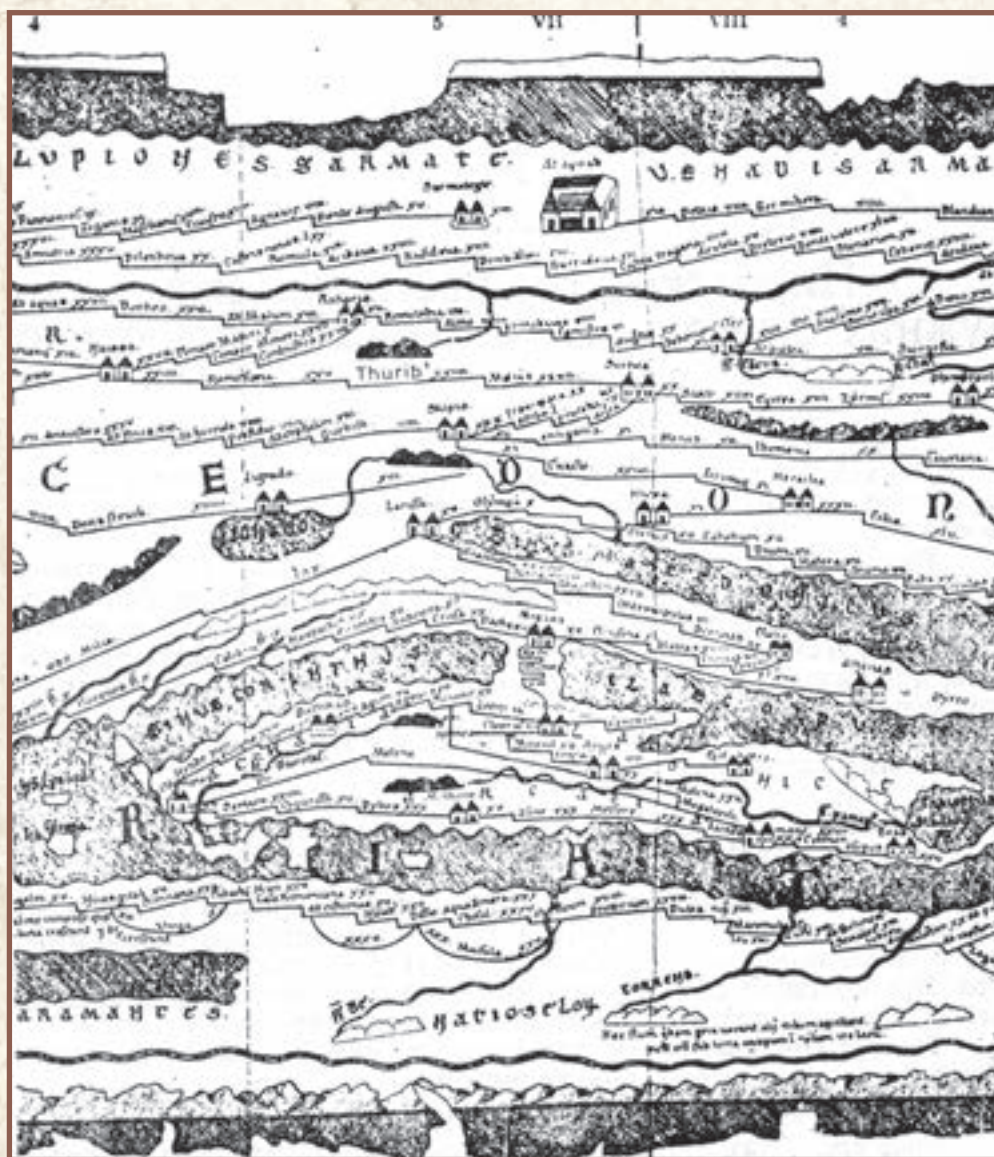
Историчари кажу да предање није без основа, јер је у непосредној близини цркве нађен почасни стуб, на којем је на грчком писало: „...самодршца Септимија Севера Безобзирног...” Одломак једног од стубова пронађен је и код Градића. Остатак натписа на њему гласи: „...веће и народ... нека је са срећом...”²

Нека насеља и географски називи у пиротском крају у свом називу носе римску, односно влашко - румунску основу. На пример: Костур (од *Castrum*), Мурговица, Миџор, Турла, итд. Бројни називи из сточарске терминологије такође су оваквог порекла: *шиљег* (шиљеже), *сугаре*, *чип*, *мандра*, *вурда*, итд.

О пореклу назива Пирот. Изузетно значајан документ о прошлости пиротског краја је *Антонинов итинерар* (*Itinerarium Antonini*), мапа путева с пописом путних станица, назива насеља, њиховог реда и растојања у римским миљама. Претпоставља се да се издање појавило почетком III века и да сачувани примерак потиче из времена цара Диоклецијана, између III и IV века. Антички Пирот (*Turribus*) убележен је у одељак мапе на којем је уцртан пут између Ниша, Беле Паланке, Пи-

Плочница са представом подунавског коњаника, пронађена код Крупаца

Tabula Peutingeriana, segmentum VII, трећи век наше ере.
Пирот је означен именом THURIB.

рота, Драгомана и Софије – *Itinerarium Antonini*. На седмом сегменту Појтингерове табле (*Tabula Peutingeriana, segmentum VII*) из трећег века наше ере, Пирот је означен именом *Thurib*. Откривена је и римска карта путева, такође из III века наше ере, на којој је насеље учтано и уписано као *Turres*, што на латинском значи Куле. Јер, Пирот је у то време највероватније био кула-мотриља.

ДРУГИ ДЕО

ПИРОТ ОД XVI
ДО XIX ВЕКА

1. ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

У саставу Отоманског царства. Пирот је коначно пао под турску власт 1455. године и постао саставни део великог Отоманског царства.

Турска је у то време била феудална земља са јасном поделом на владајућу класу – феудалце – на једној, и рају – на другој страни. У таквим друштвено-економским условима развијао се и Пирот. Носилац целокупне власти био је султан, који је царевином управљао преко великог везира. Везир се налазио на челу *дивана* (неке врсте владе), а царство је било подељено на пашалуке, пашалуци на санџаке, санџаци на нахије.¹¹ У покореним областима турска власт је организовала устаљене видове експлоатације – путем убирања разних пореза и глоба, па чак и данка у крви. Поједини делови турске царевине уживали су и неке видове аутономије.

О раздобљу о којем је реч, дакле о крају XV века и почетку XVI века, нема много података. Може се, међутим, претпоставити да је у првим годинама робовања под Турцима власт завојевача била врло јака, што је утицало на економски и политички положај живља у пиротском крају.

О томе како је Пирот изгледао у XVI веку може се судити само на основу забележака путописаца који су тада пролазили Понишављем.

Бележења путописаца. Најчешће су то узгредна, не много поуздана бележења – од оцене да је „Пирот по старом начину зидана тврђавица” (1534), до непрецизности какву је записао посланик Карла Петог – да је Пирот „под Балканом”.

Има и детаљнијих описа, према којима је Пирот лепа и велика варошица са мало хришћанског становништва и без своје богомоље.

Према истом бележењу, пиротска тврђава има „четири јаке куле и платно” и припада Синан-паши у Цариграду.¹²

Слика коју путописци стварају о Пироту у XVII веку, нешто је прецизнија и јаснија. Град се помиње као „некадашња резиденција војводе од Вилака”. Наводи се, даље, да је на овом подручју велика и плодна равница, бележи се да Пирот има „три цркве хришћанске”.

У забелешкама има и података о тадашњим здравственим приликама у Пироту и пиротском крају. Наводи се, на пример, да је у Пироту болест снашла четрдесетак чланова аустријског посланства, а да је чак 26 лица умрло. То није ни чудно, ако се зна да је мочварно Барје било легло маларије.

Свакако најбољи опис града из XVII века даје познати путописац Евлија Челебија. Он бележи да Пирот (Шеркај) има „хиљаду кућа, покривених црепом, на један или два спрата, с вртовима и пространим двориштим”, да има „седам основних школа, један хан, два хамама и око 200 дућана”.¹³

Аустријанци освајају град. Снажна турска царевина била је већ у другој половини XVI века изложена разним насртајима других земаља, али и отпорима од стране поробљених народа. Јављају се хајдуци и ускоци, дижу се устанци.

Гонећи противника према југу, у време *Бечког рата* (познатог и као *Велики турски рат* и *Рат Свете лиге*, од 1683. до 1699. између Отоманског царства и европских сила), аустријска војска, коју је предводио генерал Пиколомини, потисла је Турке до Скопља. Једно одељење те војске ушло је у Пирот 1689. године. Пиколомини извештава аустријског цара да је „варош... лепа и по турском начину зидана и богата, али је разорена и неки њени делови су у пламену...”

Аустријанци су напустили Пирот 1699. године, повлачећи се после пораза код Качаника и Драгомана. (Аустрија је, иначе, морала да се повуче из освојених крајева, јер су је, у то време, напали Французи). За време боравка у пиротском крају, аустријски војници опустошили су многе објекте, међу којима и Темачки манастир.

У аустријско-турском рату од 1736. до 1738. године, Аустријанци су поново заузели Пирот и утврдили се у Градићу. Било је то 23. јула 1738. године. Посаду у Градићу чинили су Срби – добровољци, и 60 аустријских пешака.

Две године касније Турској је враћен Београдски пашалук. Дошавши поново у Пирот, Турци су запалили град и многа околна села. Према неким изворима, у турској одмазди страдало је 140 насеља. У страху од турске освете, из Пирота и околине иселили су се многе породице, а неке су нашле уточиште чак на подручју преко Саве и Дунава.

Епидемије, пожари, разарања... После страдања од Аустријанаца и Турака, Пирот се, изгледа, брзо опоравио. То се може закључити и из путописних забележака из 1720. године, према којима град има посаду од 100 јаничара; да је земља веома плодна, али да има и хајдука, који долазе до саме вароши, хватају људе и уцењују их.

Због свог положаја на веома значајној трансконтиненталној саобраћајници тога доба, када су цариградским друмом пролазили многи каравани, као и због мочварног земљишта и ниског степена здравствене културе, у Пироту су током XVIII века харале болештине и епидемије. Епидемија куге, која је захватила пиротски крај 1723. године, однела је многе животе и проредила становништво. Бежећи од епидемије, један број становника Пирота и пиротског краја избегао је у северне и источне крајеве садашње Србије.

Међу избеглицама били су и родитељи Ћире Живковића (касније Кирила Живковића) рођеног 1736. године. Ћирин породица се, према истом извору, населила у Футогу крај Новог Сада, а он је стекао за то време солидно образовање, па је био учитељ у Далмацији, а касније и у Пироту.

У време кад је био епископ, Кирило Живковић отворио је бројне српске школе, а бавио се и писањем. Његово дело о животу српских просветитеља објављено је у Бечу, 1794. године. Кирило је умро је 1807. године, када је већ био владика.¹⁴

Пазваноглу и крџалије. Све до пред крај XVIII века пиротска нахија налазила се најчешће у саставу нишког санџака. У то време од султана се одметнуо Пазваноглу са својим крџалијама, па се ускоро и Пирот нашао под његовом влашћу.¹⁵ Велика отоманска царевина почела је да слаби.

Турска 1787. године објављује рат Русији, а наредне године већ је против себе имала и Аустријанце. У крајевима под турском влашћу појављују се хајдуци. У време такозване *Кочине крајине*, хајдука има и у пиротском крају.

Почетком последње деценије XVIII века најпре је Аустрија закључила са Турцима мир у Свиштову, а годину дана касније миром се завршава и рат Русија–Турска. Отпуштени турски војници–најамници после мира са Русијом нису хтели да се разиђу, већ се окупљају у Видину и околини и баве се пљачком. То су познате *крџалије*.

Крџалије су се, нешто доцније, нашле у служби видинског господара Пазваноглуа, са којим су заузели неке крајеве источног дела Србије, па

и Пирот. Због зверстава Пазваноглуових најамника, поједини Пироћанци су се одселили из овог краја.¹⁶

Пазваноглу је, кажу хроничари тога доба, често ратовао са царском војском – посебно у приликама када је долазило до спора око тога ко ће са ког подручја убирати порезе и остале дажбине. Зулуми Пазваноглуа и његових крџалија допринели су да се и народ пиротског краја почетком XIX века прикључи Првом српском устанку.

Упоредо са слабљењем турске власти, мењале су се и политичке и економске прилике на поробљеним подручјима. У редовима српског живља у пиротском крају, на пример, појављују се прве самосталне занатлије и трговци – будуће чорбације. Они ће се нешто касније наћи на челу економски све јачих група, чији је циљ и национално ослобођење, и освајање политичке власти.

Као извор за проучавање економских прилика и односа у Пироту крајем XVIII и почетком XIX века, појединим истраживачима послужила су писма пиротских чорбација, са печатима занимљивог облика и садржаја. На тим печатима су имена *Марко*, *Станк(о)*, *Пет(а)р*, и друга. Могу се разазнати обележене године, које „највероватније представљају зачетке трговачких и занатлијских послова наведених пиротских чорбација”.¹⁷

Споменик из турског периода

2. БУНЕ ПРОТИВ ТУРАКА

Први српски устанак. Почетком XIX века стање у Србији било је такво да се могао очекивати устанак против Турака. На припреме Срба за побуну, Турци су одговорили *Сечом кнезова*, у којој су дахије на превару погубиле 150 српских првака.

Устаници су у Орашцу за свога вођу изабрали Карађорђа Петровића, а свим нахијама Београдског пашалука упућен је позив на устанак.

Талас немира проширио се и на пиротски крај, па је Пазван-оглу почео да се утврђује и повећава војску састављену од најамника. Репресалије против устаника имале су за циљ да угуше побуну.¹⁸

ТРЕЋИ ДЕО

ПИРОТ
СРЕДИНОМ
XIX ВЕКА

1. ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Продор робноновчане привреде. Мада се средином XIX века налазио у саставу турске царевине, Пирот је био под снажним утицајем економских и друштвених кретања у Србији. Друштвено раслојавање, карактеристично за Србију тога доба, одвијало се и у пиротском крају, мада у специфичним условима.

У време кад је Европа већ била ослобођена феудалних стега и када се капитализам развијао у снажан систем, Србија је тек стицала аутономију у саставу Турске. Са добијањем аутономије, и овде почиње друштвено раслојавање. Развијају се робноновчани односи, производи се не само за задовољавање сопствених потреба, већ и за тржиште.

Трговци из Србије успостављају пословне односе са суседним земљама, у првом реду са Аустријом, а највише се извозе жива стока и пољопривредни производи. Сељаци почињу да обрађују земљу коју су добили укидањем спахилука и читлука, али се, у новим условима, презадужују.

Ствара се млада српска буржоазија највише из редова трговаца и занатлија, која преко новог устројства власти у Србији и уставобранитеља настоји да створи модерну државу. Томе су допринеле и поједине економске мере које је турска власт спроводила на подручју Србије средином XIX века.

Трговинско-занатски центар. Мада сигурних извора нема, неки истраживачи помињу могућност да је у Пироту у доба Отоманског царства формиран један од првих пољопривредних фондова. Оснивач је био Митад-паша шездесетих година XIX века, а фонд се сматра првим примером будућег националног банкарства. Тако су створени услови да се позајмице (кредити) добијају од државе, а не од приватника – зеленаша.

Ни у пиротском, ни у нишком историјском архиву нема докумената којима би се потврдио овај податак. У време пре ослобођења од Турака, Пирот је био трговински и занатски центар овог дела турске царевине. Трговци и занатлије одржавали су везе са многим градовима – Софијом, Пловдивом, Једреном, Самоковом, Београдом, Нишем...⁵⁹ Има и записа следеће садржине: „У трговини упућен на исток, на Цариград и Солун, где је слао сировине и неке специјалне своје производе, Пирот је имао и трговинских веза са Србијом, а као да се за богате пиротске дућане знало и преко Саве и Дунава...”

Педесетих година XIX века, дакле, Пирот је био град са развијеним занатством и трговином, али је пољопривреда била основно занимање његових становника. Занатство је имало посебно место у привредном животу. У пиротској чаршији било је сукнара, симиција, мутавција, самарција, црепара, воскара, ужара, платнара, ћурчија, ковача, поткивача, опанчара, бојација, колара, пинтера, абација...

Ћилимарство. Овај уметнички занат у Пироту био је веома развијен и имао је изузетно значајно место у економском животу варошана. У недостатку других привредних активности, ћилимарство је за сиромашне житеље Пирота било један од главних извора прихода. У оно време готово да није било жене која није знала ћилимарски занат, а девојчице су училе да ткају од најранијих дана, да би већ са 12-13 година могле да се укључе у привређивање.

Претпоставља се да је ћилим на овом подручју почео да се производи јер су Турци имали посебну наклоност према предметима овакве врсте, али и зато што је у пиротском крају било доста вуне.

Претеча ћилима је, можда, покривач који су Турци стављали испод коњског седла. Турци су користили простирке за своје верске обреде, па је, претпоставља се, и то поспешило производњу ћилима. Има мишљења да такозвани *сиџаде* води порекло од некадашњег турског коњског покривача, а да се касније развила и производња осталих врста ћилима.

Пиротски ћилим је оригиналан по много чему у односу на друге производе овакве врсте, поред осталог и зато што има два лица. Најстарији примерци разликују се од садашњих у првом реду по шарама. Најпре су то били *троуглови* и *ромбови*, ткани, највероватније, само у црној и белој боји. Касније су ткаље постале знатно маштовитије, а број боја и њихових нијанси повећава се. Основни облик пиротског ћилима је *сиџаде*, а из њега су настали *шестак*, *сметеник*, *батал*, *мерка*, *јан*...

Ткање ћилима у пиротском крају – средина XIX века

Ћилим се највише продавао за време вашара у Пироту. Према једном документу из 1868. године, продата је роба за 250.000 гроша. Касније је ћилимарски занат пролазио кроз многе успоне и падове, што је зависило од свеукупне економске ситуације али и од кретања модних захтева.

Израда качкаваља. Иначе, „непосредно пре ослобођења од Турака у Пироту су биле 22 бојацијске радње са 20 до 25 мајстора. Године 1881. било је 12 дућана, а уз то и више од 70 платнарских дућана и 200 разбоја...”⁶⁰

Пиротски ћилим био је на цени и на ширим просторима Балкана – према неким подацима годишње је ван Пирота продавано око 3.000 ћилима. У то време овде су свраћали „Босанци идући за робу у Цариград, а робу коју су куповали у Пироту слали су у Босну, Бугарску, Турску. Долазили су трговци из Новог Пазара и Скопља. Ћилими су ишли у Цариград и Софију...”⁶¹

Захваљујући повољним условима за развој овчарства, на обронцима Старе планине прерада млека у качкаваљ била је важан део производ-